

A POLGÁRI TÁRSADALOM ÉS A POLITIKAI ÁLLAM VISZONYA MARXNÁL

Ennek a kategóriapárnak a rekonstrukciójára és a marxi elméletben elfoglalt helyének tisztázására törekszik a tanulmány. A polgári társadalom és a politikai állam viszonya a marxi művek központi kérdése a Gazdasági-filozófiai kéziratok megírásáig, azaz 1844-ig. Ezért a marxi elmélet kialakulásában a jelentősége rendkívül nagy. A polgári társadalom és a politikai állam viszonyának az elemzése vezeti el Marxot ahhoz a felismeréshez, hogy a tőkés termelési mód vizsgálatát tekintse alapvető feladatnak. De nemcsak elméleti-történeti jelentősége van ennek a kategóriapárnak, hanem a marxista politológia számára is fontos.

A polgári társadalom és politikai állam kategóriáinak a kimunkálása az ujkori polgári gondolkodásnak a terméke. A Marx előtti polgári gondolkodáson belül ebből a szempontból is kétségtelenül Hegel jelenti a csúcspontot, aki úgy tekint a modern tőkés társadalmi formára, mint amelynek alapvető megkülönböztető jegye a megelőző társadalmi formákkal szemben a polgári társadalom és a politikai állam elválásának kiképződése, a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondása, s ezen ellentmondás feloldása a politikai állam felől. Mint azt Marx is megfogalmazza: Hegel az érdem, hogy a polgári társadalom és a politikai állam elválását fogalmi szintre emelte. A társadalom és az állam viszonyának fogalmi megragadásával azonban Hegel - ellentétben tágabb értelemben vett filozófiájával - nem lezárta egy szakaszt a polgári gondolkodás történetében, hanem éppen ellenkezőleg, a polgári társadalom és a politikai állam elválása, az állam szerepe, az, ami központi kérdését jelenti ma is a politikummal foglalkozó nyugati irodalomnak.

A marxi felfogást a polgári társadalom és a politikai állam viszonyára vonatkozóan jórészt a GFK előtt írt művekből ismerhetjük meg. Marx a polgári társadalom és a politikai állam viszonyát Hegeltől eltérően, Hegelt kritizálva fogalmazza meg. A polgári társadalom és a politikai állam marxi felfogásának rekonstrukciója tehát azt jelenti, hogy a kritikai kifejtésben szétszórta meglévő pozitív marxi megfogalmazásokat egységes rendd, a kategóriapár pozitív fogalmi kifejezésévé illesztjük össze. A dolgozat alapkérdése az, (amely persze csak ezután a rekonstrukció után tehető fel), hogy érvényes marad-e a polgári társadalom és a politikai állam mint fogalmi keret a társadalom és az állam viszonyának leírására a későbbi művek fényében is. Ez a kérdés nem pusztán azért fontos, hogy a marxi elmélet kifejlődését tisztázhassuk. Jelentősége másban is rejlik. Az idősebb Marx sok művében (pl. Louis Bonaparte brumaire tizenennyolcadikája, A gothai program kritikája stb.) és cikkében vizsgált konkrét politikai kérdéseket, s elvben ezekből rekonstru-

álni lehetne a marxi államelméletet. De ezekben a munkáiban az osztályharc konkrét feladatainak szemszögéből vizsgálta Marx a politika és az állam kérdéseit, s szükségképpen másként tárgyalta volna ezeket egy szisztematikus államelmélet leírása során. Ami tehát hiányzik az érett marxi művekből, az a tőkés termelési mód politikai és ideológiai szintjének az elmélete, a maga kidolgozott fogalmi rendszerével együtt (vö. Althusser: Marx - az elmélet forradalma 295. old.)

A tőkés termelési mód politikai és ideológiai szintjének elméleti megragadásához az érett Marxnál találunk ugyan néhány utmutatást, mindenekeelőtt az alap és felépítmény viszonyára vonatkozóan. Ezeknek a téziseknek elméletté szélesítése eddig azonban nem sikerült a marxista irodalomban, (mint azt Bihari Mihály meggyőzően bizonyítja)¹ nem igazán sikerült bővíteni a marxi megfogalmazásokat. Ugyanakkor a szisztematikus politika- és államelmélet iránti igény megnövekedett a XX. században, miként az a politológia tudományának létrejöttében is tükröződik.

A korai marxi művekben, mindenekeelőtt a hegeli államjog kritikájában található egy ilyen szisztematikus elmélet. S ennek az elméletnek a központi kategóriái a polgári társadalom és a politikai állam. Ha tehát a polgári társadalom és a politikai állam kategóriapár, illetve a korai művekből kihámozható elmélet összeegyeztethető a tőkés termelési módra A tőkésben megfogalmazott elmélettel, illetve az érett marxi munkáiban található utmutatásokkal, akkor marxi alapokon kidolgozható egy szisztematikus marxista államelmélet. Ezért alapvetőnek tekinthetjük a marxista politológia számára annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a polgári társadalom és a politikai állam kategóriái összeegyeztethetők-e az idősebb Marx elméletével.

A szakirodalomban erre a kérdésre végső soron kétféle választ találhatunk. Akik a folytonosság, azaz fő vonalaiban az igen mellett vannak, éppúgy filológiai munkára alapozott érvekkel igyekeznek alátámasztani válaszukat (pl. Görgényi Ferenc, Papp Zsolt, Bihari Mihály,) mint az elméleti cezurát vallók (pl. Althusser, Ágh Attila), akik e kategóriapár használhatatlanságát és az igazi marxi elmélettel való összeegyeztethetetlenségét vallják. A folytonosság hívei természetesen nem azt állítják, hogy a marxi nézetek a társadalom és állam viszonyára nézve mit sem változtak, hanem azt, hogy a polgári társadalom és a politikai állam viszonyát elemző marxi írások előzményét jelentik a későbbi, az alap- és felépítmény, gazdaság és politika összefüggésére vonatkozó nézeteknek. Nem azonosítják tehát a polgári társadalom és a politikai állam kategóriáit a tulajdon és politika, a gazdaság és politika és az alap és felépítmény kategóriapárokkal teljes egészében, de a hangsúlyt mégis a kontinuitásra helyezik. Az elméleti cezurát vallók viszont azt hangsúlyozzák, hogy a marxi kategóriarendszerben radikális változás következett be, mégpedig a marxi szemlélet megváltozásának eredményeként. A politikumra nézve pedig éppen

az jelenti az ujdonságot, hogy leszámol a polgári társadalom és politikai állam dichotómiájával, a liberális állam polgári illuziójával. Így a folytonosságot vallók legfőbb bűne az ő szemükben az, hogy a polgári politológiai elméletek zsákutcájába jutnak.

Ahhoz, hogy a fenti kérdésre választ tudjunk adni, a rekonstrukciónak elsősorban a polgári társadalom fogalmának a tisztázását kellene megcéloznía. Azt kellene megvizsgálni, hogy a polgári társadalom kategóriája összeegyeztethető-e a tőkés termelés későbbi marxi analizisével. A képlet tehát rendkívül egyszerű. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a szisztematikus marxista államelmélet, politikafelfogás szempontjából van-e relevanciája mindannak, amit e témakörben Marx korai műveiben találhatunk. A politikum világát Marx ekkor sem választja el a gazdaság, a gazdasági érdekek világától, melyet - Hegel nyomán - a polgári társadalom kategóriájával ragad meg. Ezért meg kell néznünk, hogy e kategóriával összeegyeztethető-e a Grundrisseben és A tőkében kifejtett elmélet a tőkés gazdaságra vonatkozóan. Ha összeegyeztethető, akkor a korai művekben található marxi politikafelfogás használható a szisztematikus marxista állam- és politikaelmélet létrehozásához.

Azt látjuk azonban, hogy a polgári társadalomnak nincs a politikai állam fogalmától elválasztott kifejtése, a polgári társadalom önálló vizsgálatát sehol sem találjuk meg ezekben a legkorábbi művekben. Vagyis a probléma nem fogalmazható meg ilyen egyszerű képletben. A hegeli államjog kritikájában viszont van egy szakasz, ahol a polgári társadalomról mint a politikai államtól elválasztott szféráról tesz néhány megjegyzést Marx. Ezekből a megjegyzésekből kiindulva igyekszünk megragadni a polgári társadalom marxi fogalmát. Ebben a szakaszban arról beszél Marx, hogy a polgári társadalom rendjei miképpen képeződnek ki összevetve a középkori rendekkel. "Középkori értelemben vett rend már csak magán a bürokrácián belül maradt meg, ahol a polgári és politikai helyzet közvetlenül azonos. Ezzel szemben áll a polgári társadalom mint magánrend. A rendi különbség itt már nem a szükségletnek és munkának mint önálló testnek a különbsége. Az egyetlen általános, felületi és formális különbség itt már csak a város és falu közötti. Magán a társadalmon belül azonban a különbség mozgékony, nem-szilárd körökben képeződött ki, melyeknek elve az önkény. Pénz és képzettség a fő kritériumok. De ezt nem itt, hanem a polgári társadalom hegeli ábrázolásának bírálatában kell kifejtelnünk, elég hozzá annyi, hogy a polgári társadalom rendjének sem a szükséglet, tehát egy természetes mozzanat, sem a politika nem az elve. Ez az elv a tömegek egy megosztása, amelyek sebtében képeződnek, amelyek képeződése maga önkényes és nem organizáció. A jellegzetes csak az, hogy a nincstelenség és a közvetlen munkának a rendje nem annyira a polgári társadalomnak egy rendjét képezik, mint azt a talajt, amelyben a polgári társadalom körei nyugszanak és mozognak!"²

Marx tehát tervezi a polgári társadalom hegeli ábrázolásának bírálatát, de itt csak néhány megjegyzést tesz a polgári társadalmon belüli különbségek eredetéről. A középkorban a rendi különbségek szilárdak voltak épp azért, mert a "polgári társadalom szervező elve az állam elve volt."³ Ezzel szemben a modern világ polgári társadalmában ilyen általános elvet a különbségek létrehozására nem találunk, (kivéve a falu és város közötti felületi és formális különbséget,) hanem a különbségek létrehozó elve az önkény. Mit jelent ez a fogalom, hogy önkény? Az egyes magánember akaratát, egyéni érdekének a kizárólagos követését, az individualizmust. "A mostani polgári társadalom az individualizmus végigvitt elve: az egyéni egzisztencia a végső cél; tevékenység, munka, tartalom stb. csak eszközök."⁴ Vagyis a polgári társadalom az önző egyéni érdekek összeütközésének a szférája, a "mindenki mindenkinek farkasa"- világba, ahol azt, hogy ki lett farkas, s ki bárány, a pénz és képzettség mint fő kritériumok döntenek el. Nem az egyén munkája dönti el, hogy mely közösséghez, renchez tartozik valaki, "az egyik kereskedő más renchez, más társadalmi helyzethez tartozik mint a másik"⁵, hanem a pénzben kifejezett gazdagság, melyet egyéni önző érdekének követésével ér el.

A polgári társadalomba azonban nem tartozik bele a nincstelenségnek és a közvetlen, konkrét munkának a rendje, vagyis a polgári társadalomba nem tartozik bele a proletariátus, az az osztály, amelyet azután már a Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához c. munkájában úgy jellemez, hogy az eddigi világrennd felbomlását hirdeti. (vö. MEM I. köt. 390. old.) S ugyanott mondja Marx, hogy "a proletariátus nem a polgári társadalom osztálya."⁶

Ebből következően a tőkés termelésnek a Grundrisse-ben és A tőkében található analizisével a polgári társadalom fogalma nehezen egyeztethető össze, vagyis a polgári társadalom nem tekinthető a gazdaság azon felfogásának, amelyet A tőkében találunk, mert ez utóbbi elméletben a proletariátusnak meghatározó szerepe van. Van azonban egy további, az előbbinél jelentősebb különbség,⁷ ami miatt a polgári társadalom fogalma és a tőkés termelésnek A tőkében leírt elmélete nem azonosítható. Térjünk vissza az idézett szöveghez! Megtudtuk belőle, hogy a polgári társadalmon belüli különbségek létrehozója az önkény. Mércéje a pénz és a képzettség. De hogyan képződik a pénz és a képzettség milyen mechanizmusok útján? - Ez lenne a következő kérdés, melyre szinte válaszol a szöveg folytatása: "De ezt nem itt, hanem a polgári társadalom hegeli ábrázolásának bírálatában kell kifejtenünk." Vagyis éppen a pénz és a képzettség képződése az, ami a polgári társadalomnak mint önálló szférának az elemzéséhez tartozik, ami tehát itt, a polgári társadalom és a politikai állam elemzésénél már elhagyható. Azaz, a polgári társadalom és politikai állam elválasztottságának a magyarázata, az a tény, hogy a kapitalizmus kialakulásával a gazdaság jórészt függetlenné vált a politiká-

től, kívül esik a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásának a vizsgálatán. Nem ugyanaz tételezi elválasztottságukat, mint ami ellentmondásos voltukat.

Mint láttuk, a polgári társadalom az önző egyéni érdekek szférája. De emellett az is alapvető jellemzője, hogy az önszabályozó piac elvére épülő gazdaság világa. Az utóbbira alapozódik a polgári társadalom és a politikai állam elválása, az előbbire viszont viszonyuk ellentmondásos volta. A gazdaságnak ez a "politikamentes", önállósult mechanizmusa az, ami a pénz létrehozásának az útja. S ezt Marx A hegeli államjog kritikájában nem vizsgálta. Ugy ítélte meg, hogy ennek vizsgálata a polgári társadalom hegeli felfogásának birálatához tartozik. Márpedig éppen ezen mechanizmusok vizsgálata képezi A tőke és a Grundrisse gerincét. Ez tehát alapvető eltérés a polgári társadalomnak a korai művekben található fogalma és a tőkés termelésnek az érett művekben található kifejtése között. De ezzel csak azt állapítottuk meg, hogy a polgári társadalom fogalma és az érett munkákban található elmélet a tőkés gazdaságról eltér egymástól, más a tárgyuk, s nem azt, hogy ellentmondóak, összeegyeztethetetlenek. Így arra a kérdésre, hogy a korai marxi művekben fellelhető politikafelfogásnak van-e relevanciája egy létrehozandó szisztematikus marxista államelmélet szempontjából, nem kaptunk sem igenlő, sem nemleges választ. A polgári társadalomnak az a fogalma, amelyet A hegeli államjog kritikájában és már korai marxi művekben találunk, a polgári társadalomnak mindenekelőtt azt a sajátosságát ragadja meg, hogy az önző egyéni érdekek világa. A polgári társadalommal szinonimként használja Marx több helyen is a "nempolitikai állam" vagy érzékletesebben az "anyagi állam" kifejezéseket. Az anyagi állam kifejezésben mindkét tagon hangsúly van, tehát az állam szón is. Semmiképpen sem lehet az anyagi termelés mechanizmusait érteni alatta, hanem azt, ahogyan ennek a világnak a "valóságos szelleme" (mint tudott-akart) eddig a tulajdonban, a szerződésben, a korporációkban stb. objektíválódott. S mint láttuk, e világból a nincstelenek kizáratnak. Mivel Marxot a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondása (s ezen ellentmondás hegeli feloldásának cáfolata) érdekelte, ezért a polgári társadalomnak egy olyan fogalma található korai munkáiban, amely szerint az a tulajdonosok világa, s a tulajdonosok saját tudott-akart érdekeik követésében különböző objektívációkat hoznak létre, s az állammal tranzakcionálnak a másik tulajdonos akaratával szembeni védelemért. Mint az idézett szöveg megjegyzéseiből is kitűnik, ez nem jelenti azt, hogy Marxnak a polgári társadalomról csak ez a leszűkített elképzelése lett volna. De őt a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondása érdekelte ekkor, s nem a politikai államtól elvált polgári társadalom önállósult mechanizmusai.

A polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásának (mint azt Hegel is megfogalmazza) az alapja az, hogy a polgári társadalom a különös vagy magánérdekek kifejeződése, mellyel szemben áll a politikai állam mint az általános érdek kifejeződése - a "leg-

magasabb konkrét általános". Hegel szerint a modern társadalmakban végül is a politikai állam, mint általános akarat, mint általános érdek érvényesül, de oly módon, hogy a különös érdekeket nem szünteti meg. Hegel szerint az állam célja az "általános érdek mint olyan, és ebben mint szubsztanciájukban a különös érdekek fenntartása,"⁸ A jogfilozófia alapvonalai c. munkájának Az állam címet viselő szakszámban éppen azt írja le, ahogyan az általános érdek és a különös érdek közti ellentmondás az általános érdek - tehát az állam - meghatározó voltával és érvényesülésével feloldódik. Ezzel szemben A hegeli államjog kritikájában Marx azt mutatja ki, hogy ellentmondásuk feloldása minden ponton (a monarchia, a kormányzati hatalom, a törvényhozó hatalom) látszatfeloldás, megmarad ellentmondásos voltak. Sőt, ahelyett, hogy az állam az általános érdek kifejeződése lenne, valójában csak egy különösség, a magántulajdon berendezkedése. "A politikai berendezés tehát a maga legmagasabb csucsában a magántulajdon berendezkedése,"⁹ - mondja Marx, s ez munkájának legfőbb, végső következtetése.

A magántulajdon itt mint jogfilozófiai fogalom szerepel, s nem tévesztendő össze a Grundrisse-ben a termelés szempontjából tekintett, a termelés sajátságából kifejtett és történetileg vizsgált tulajdonviszonyokkal. Az állam valódi funkciója tehát a magántulajdon biztosítása, s nem mint maga képzele, az általános érdek érvényesítése.

A magántulajdon fogalmánál sem lépi túl tehát Marx a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásának a keretét. A polgári társadalomnak egyetlen sajátsága sem kerül a politikai államtól elvonatkoztatva kifejtésre: a polgári társadalomnak nincs a politikai állam fogalmától elválasztott leírása. Természetesen egyetlen kategória sem létezhet izoláltan, mert csak elmélet részeként lehet értelmes. S noha az elmélet egy sajátos tárgy sajátos logikájának visszaadása, egy elmélet sem lehet izolált, amennyiben tárgyának adekvát megragadása, mert egyetlen tárgy sem létezik izoláltan. Itt a társadalom meghatározott viszonyai, a polgári társadalom sajátságai felől érdeklődtünk, s (miként a valóságban, úgy elméleti visszaadásukban sem) e sajátságok nem léteznek izoláltan. "Minden társadalom viszonyai egészet alkotnak. Nem lehet egymást szülő fázisokból (részekből) felépíteni külön vizsgálatok után - csak mintegy az egésznek a leképezése révén érthetők meg"¹⁰ - írja Marx A filozófia nyomoruságában, de ez az egészben való szemlélet már akkor jellemző volt rá. De ugyanakkor azt is láttuk, hogy a polgári társadalomnak leszűkített, csak a politikai állam szemszögéből tekintett fogalma található meg e korai marxi munkában. Nincs azonban ellentmondás. A vizsgálódás mindig valamilyen meghatározott tárgyra irányul, viszont a vizsgálathoz mindig csak az egésznek a leképezése révén foghatunk hozzá. Vizsgálatainak az emberi nem akarata volt a tárgya -, mint azt maga Marx meghatározza,¹¹ míg a tőkés társadalom a tőkés termelés sajátságai.

A korai marxi elmélet eddigi recepciója alapján a következőket állapíthatjuk meg összefoglalásként: A marxi vizsgálatok tárgya az emberi nem akarata, azaz a politikai akarat (a legkonkrétabb általános) képződése a társadalomban. Ezen akarat képződésének elemzése szükségképpen érinti a polgári társadalom fogalmát, de csak annyiban, amennyiben a polgári társadalom az általános akarat képződésének bázisa. Tehát a polgári társadalom csak mint az akarat képződésének forrása kerül bele a vizsgálatba. A polgári társadalom mint a gazdaság önállósult mechanizmusa nem tárgya ekkor Marx érdeklődésének. Ugyanakkor, mivel a nincstelenek vagy proletárok nem játszanak szerepet az általános akarat képződésében, ők is kivül maradnak a vizsgálaton.

Marxnál ez azonban nem pusztá empirikus leírása a korabeli állapotoknak, mert Marx ezt a formát elveti, a létező és kiéleződött ellentmondásnak tartja. Mint láttuk, A hegeli jogfilozófia kritikája Bevezetés c. munkájában éppen erre az ellentmondásra alapozva fogalmazza meg aztán a proletáriátus történelmi hivatását. Azonban már A hegeli államjog kritikájában is ellentmondásosnak látja az általános akarat képződésének létező formáját, mégpedig a demokráciának mint a berendezkedés igazi formájának szempontjából tekintve azt. Hogy kik azok, akikben ez az ellentmondás összpontosul, hogy kik azok, akik az ellentmondást majd feloldják - ez kétségtelenül nem kerül megfogalmazásra. De a fennálló kritikája, a kritikai filozófia, a "kritika fegyvere" kétségtelenül ebben a műben kerül kifejtésre.

Mi alapján közelít Marx kritikailag a politikai akaratképződés XIX. szd-i formáihoz? Ennek alapja csak az "egésznek a leképzése", csak a szemlélete lehet. Vagyis ahhoz, hogy a korai művek politikafelfogásának relevanciáját kell megvizsgáljunk. A politikafelfogás relevanciáját a fiatal és érett Marx szemléletének kritikai összevetése után dönthetjük el. A korai művek kétségtelenül hegeli és feuerbach-i hatásokat mutatnak, sokszor a hegeli terminológiát használva fogalmazza meg mondanivalóját Marx. Vagyis úgy tűnik, hogy az egésznek a szemléletben történő megragadása még Hegel és Feuerbach hatását viseli magán. Ebből a szempontból tartom feltétlenül jogosultnak Ágh Attilának azt a kritikáját, hogy a fiatal Marx elméleti-filozófiai fejlődésének a polgári társadalom és a politikai állam viszonyának elemzésével való összekapcsolását hiányolja Bihari, Papp Zs. és Görgényi tanulmányaiban. Megállapítja Ágh Attila, hogy Marx olyan terminológiát alkalmazott, amelyet később nem tartott alkalmasnak mondanivalója adekvát kifejezésére.¹² S ebből azt a következtetést vonja le, hogy ezek a marxi gondolatok teljesen elvesztik érvényességüket később, mely következtetés összecseng Althausser végső következtetésével. Ághnak e mögött a véleménye mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a korai és érett művek vizsgálatának tárgya alapvetően nem tér el egymástól, de Marx megváltozott szemlélete miatt más a politika súlya. Ágh Attila tehát a vizsgálati tárgy folytonosságát vallja.

Ezzel szemben a marxi fejlődésben folytonosságot látók (Bihari, Papp Zs. és Görgényi) a vizsgált tárgy eltérő voltára helyezik a hangsúlyt, s a szemléletbeli és terminológiai változást kisebb jelentőségűnek tartják. Papp Zsolt és Bihari Mihály a vizsgálati tárgy eltérését abban látják, hogy A hegeli államjog kritikájában stb. Marx a korabeli német viszonyokat vizsgálta. Ezt Ágh Attila teljes joggal utasítja el. Marx - miként Hegel is - az államnak egyetemes sajátosságait írják le, emelték filozófiai síkra, s nem csupán a német (porosz) állam filozófiai "apológiáját", illetve kritikáját nyújtják. Görgényi írásai azonban más eltérést látnak a vizsgálati tárgyban. Őt főleg az érdekelte, hogy a tulajdon jogi fogalma miként tükrözi a társadalmi viszonyokat. Épp ezért azt vizsgálta, hogy a korai művekben megtalálható jogi tulajdon fogalom összeegyeztethető-e a későbbi művekben leírt, a termelés szempontjából tekintett és történetileg vizsgált tulajdonviszonyokkal. Görgényi tehát világosan megkülönbözteti a tulajdont mint vizsgálati tárgyat a korai és érett művekben. Ez a megkülönböztetés kétségtelenül jogosult. De vajon jogosult-e elméleti összeegyeztetőségük állításai is?

A fiatal Marx filozófiai nézeteiről a 60-as 70-es években folytatott viták azzal a konklúzióval zárultak, hogy a marxi kategóriarendszerben radikális változás következett be, mégpedig a marxi szemlélet megváltozásának eredményeként. A viták döntően a nembeliség és elidegenedés kategóriáinak érvényességét vizsgálták. Ezek a kategóriák sokak szerint hegeli és feuerbach-i hatást mutatnak, amikkel Marx leszámol a későbbiekben (elméleti antihumanizmus), vagy legalábbis feloldódik a nembeliség kategóriájába a történetiség kategóriájában. Ezek a viták azonban általános filozófiai síkon mozogtak, s nemigen terjedtek ki annak vizsgálatára, hogy ezek az elvont filozófiai kategóriák -, amelyek az emberi történelem szemléleti bázisát fogalmazzák meg, - hogyan függnek össze konkrétabb kérdésekre adott korábbi marxi válaszokkal. A nembeliség és elidegenedés kategóriáinak tiszta megfogalmazása Marxnál a Gazdasági-filozófiai kéziratokban található meg. Ezeknek a fogalmaknak a kimunkálása azonban a korábbi művekben felvetett konkrétabb kérdésekre keresett válaszok általánosításainak az eredményei. Ha el is fogadjuk Ágh Attilának azt az állítását, hogy alapvető szemléleti-terminológiai különbség van a korai és érett marxi művek között, akkor is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a szemlélet miként függ össze a vizsgált tárgyyal. Nem lehetséges-e, hogy éppen a valóságos tárgy vizsgálata alakítja ki a szemléletet?

Mert ha ez így volna, akkor a vizsgált tárgy eltérő volta magyarázatot adna az eltérő szemléletre és terminológiára.

Ezek alapján a dolgozat elején feltett kérdés (hogy tudniillik a polgári társadalom és a politikai állam kategóriáinak van-e relevanciája a későbbi marxi művek fényében) arra a kérdésre konkretizálódott, hogy a vizsgált tárgy és a szemlélet miként függ össze.

Marx vizsgálatának tárgya - mint láttuk - az emberi nem akarata volt. De hogyan lehetséges ebből a vizsgálati tárgyból a szemléletre, az egésznek a leképezésére rákérdezni? Egyszerű lenne a helyzet, ha Marx bárhol kifejtene, hogy mit ért az "emberi nem akarata" alatt, hiszen ez a kifejtés egyenlő lenne annak megfogalmazásával, hogy az egészen belül hol helyezi el ezt a fogalmat, egyenlő lenne az egész leképezésével. De számára, aki Kant, Hegel, Fichte és Feuerbach filozófiáját oly jól ismeri, az "emberi nem akarata" mögött meghúzódó szabadság mibenléte nem kérdés. Természetes számára, hogy az ember szabadságra rendeltetett, a "szabadság a lényege az embernek."¹³ Ezért Marx csak azt vizsgálja, hogy a történelem során hogyan, milyen körülmények között bontakozhatott ki az emberi nem akarata. Csak azt mutatja ki, hogy el kell vetni a berendezkedésnek valamennyi történelmi formáját, mint olyat amelyben az emberi nem akarata nem, vagy csak ésszerűtlenül valósul meg. De azt is megfogalmazza, hogy a történelmi államberendezkedések ellentmondásainak kritikai vizsgálata révén arra a következtetésre jutott, hogy a demokrácia az a berendezkedés, amely "minden berendezkedés megoldott rejtvénye, minden államberendezkedés lényege."¹⁴ Vagyis a demokrácia az az államberendezkedés, amelyben az emberi nem akarata tökéletesen megvalósulhat, ahol az "ember a törvényi létezés".¹⁵ Ha tehát pontosan akarunk fogalmazni, akkor Marx vizsgálatának tárgyát - éppen, mert az emberi nem akarata mibenléte nem kérdés számára - az államberendezkedésnek, azaz az emberi nem akarata objektívációi képezik a hegeli államjog kritikájában. Az államberendezkedések történelmi formáinak kritikai bázisát a demokrácia jelenti. Vagyis, hogy a vizsgálati tárgy és a szemlélet összefüggésére rákérdezhessünk, először a történelmi államberendezkedések és a demokrácia összefüggését kell megnéznünk.

Marx számára "magától értetődik, hogy minden államforma igazságú a demokrácia szolgálat."¹⁶ De a demokrácia nem valamiféle, Marx fejében született idea, amit szembeállít a történelmi államformákkal. Marx sem véli úgy, hogy az államtól szóló filozófiának az a feladata, hogy "új és különös elméletet találjon ki,"¹⁷ nem gondolja azt, hogy az "igaz" a történelmi államformákon kívül van, a filozófia fejében. Hanem éppen a történelmi államformák ellentmondásainak feloldása, az ésszerűtlenségükből kifejtett ésszerű számára a demokrácia. S a demokrácia úgy viszonyul a többi államformához, mint a nem a fajaihoz. "Csakhogy itt a nem maga is mint egzisztenciákkal szemben maga is mint különös faj jelenik meg."¹⁸

De az a demokrácia, amelyet Marx leír, még nem jutott egzisztenciára, az emberi történelem során még nem létezett. Hogyan mondhatja mégis egzisztenciának? Hogyan állíthatja létét? "Az, hogy az ésszerű valóságos, az éppen az ésszerűtlen valóság ellentmondásaiban bizonyosodik be..."¹⁹ - fogalmazza meg módszertani alapelvét Marx ekkor.

Ebben az idézetben a valóságos szó nem "létező"-t, a "valósághoz aktuálisan tartozó" jelent. Az "ésszerű" majdani, jövőbeli létező, melynek létrejötté a múlt s a jelen ellentmondásainak harca következtében szükségszerű. S Marx valóban a történelmi államformák ellentmondásainak feloldásaként írja le a demokráciát.

Marx demokráciafelfogását a következőkben összegezhetjük: A demokrácia minden államberendezkedés lényege. A demokrácia egyrészt az ember önrendelkezéseként, szabad termékeként jelenik meg. A demokrácia az objektivált ember mint berendezkedés, az ember valóságos általánosságaként, ezért igazi közösségként is megjelenik. Másrészt a demokráciában nincs mássá kiképződve, mint ami az emberi nem akarata érvényesítésének formáját a társadalmi komplexitásban megilleti. Nem jelenti azt, hogy a többi szférát uralma alatt tartaná, de azt sem, hogy azoktól elválasztott lenne, hogy tartamát részint ne azok határoznák meg. Vagyis a demokrácia egyszerre jelenti a "szabadságnélküliség demokráciájának" és a polgári társadalom és politikai állam elválasztottságának jövőbeli megszűnését.

A demokráciának ezt a fogalmát Marx vizsgálati tárgyának ellentmondásaiból fejti ki. Ennek alapján arra a kérdésre, hogy nem lehetséges-e, hogy a vizsgálati tárgy elemzése révén alakul ki a szemlélet, igennel kellene válaszolnunk. De ez nem lenne helyes. Hiszen pusztán a történelmi államképződmények ellentmondásaiból nem lehetne kifejleszteni a demokráciát. Ahhoz ugyanis, hogy a történelmi államképződmények ellentmondásait lényegi ellentmondásoknak tarthassa, Marx nem indulhat ki pusztán ezen ellentmondásokból. Azt, hogy a valóságos tárgyakban ellentmondások vannak, könnyen felfedezheti a vizsgálódó értelem. De, hogy ezek között vannak magán a tárgyon tulnyuló, azt megváltoztató lényegi ellentmondások, az magából a tárgyból önmagában nem következik. Csak a vizsgálódó értelem szemlélete rendezte el így azokat. (A hegeli szemlélet nem abban különbözik a marxi "kritikai szemlélettől", hogy teljes mértékben a tárgyból fejlődik ki, hanem abban, hogy az ellentmondások elvi feloldásával megelégszik). Vagyis Marx vizsgálatában nem pusztán a valóságos tárgyak, a történelmi államképződmények mint olyanok adottak kiindulásként, hanem adott a szemlélet egy ki nem fejtett, s kifejtésre nem is kerülő eleme: az emberi szabadság, ami a történelmi államképződmények ellentmondásait lényegi ellentmondásokká teszi. Azt látjuk tehát, hogy az ember szabadsága mint elméleti kiindulópont létezik, tulajdonképpen a vizsgálatok előtt. De csak elnagyoltan, kifejtetlenül, tartalmatlanul. S éppen a vizsgálatok eredményeként, de csak a vizsgálat tárgya vonatkozásában tudniillik, hogy milyen államképződmény a megfelelő az emberi nem akaratának) tartalmaz a szemlélet. Így tehát a vizsgálati tárgy elemzése tartalommal tölti meg a szemléletet, de csak konkrét vonatkozásokban. Ugy is fogalmazhatnánk, hogy a szemlélet csak bizonytalan kérdésként szerepel a vizsgálatok megkezdésekor, s nem kategóriális tisztaságban kifej-

tett állításként. S a vizsgálat végeztével sem található meg a szemlélet fogalmi leírása, csak bizonyos fogalmainak a konkrétan vizsgált tárgy vonatkozásában meglévő sajátságai kerülnek megvilágításra.

Ezek alapján azt mondhatnánk, hogy a polgári társadalom és politikai állam kategóriáknak van relevanciája a későbbi marxi művek fényében, mert noha eltérő terminológiát használ Marx, ez az eltérés a vizsgálati tárgyból fakad: módszere hasonló.

Meg kell azonban még egyszer jegyezni, hogy a polgári társadalom és a politikai állam viszonyának A hegeli államjog kritikájában található elemzése nem fedi le sem a gazdaság és állam, sem a társadalom és állam, sem az alap és felépítmény viszonyrendszerét, hanem csak a politikumon, az akarati viszonyok körén belül maradvá mutatja meg azt, hogy az államot alkotó egyének akarata miként objektíválódik, s mi lenne a szabad emberek objektívációja, mint államberendezkedés.

JEGYZETEK

- 1 Bihari Mihály: A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata. Politika, politikatudomány. Gondolat, 1982.
- 2 MEM I. köt. 286-2. old.
- 3 Uo. 278. old.
- 4 Uo. 287. old.
- 5 Uo.
- 6 Uo. 389. old.
Nyilvánvalóan éppen ennek, a politika világból való kizáratásnak, - vagyis annak, hogy a társadalom ellentmondása a politika szempontjából is mint negativitás jelenik meg a proletariátusban, amelyre a polgári társadalom és politikai állam ellentmondásainak elemzése után jutott Marx - is nagy szerepe van abban, hogy később a szemében a proletariátus számára az egyetlen út a forradalom lesz. S emiatt a marxi politikaelmélet mindenekelőtt forradalomelmélet. De mint bizonytalan megfogalmazása jelzi, itt még nem ragadta meg a proletariátus történelmi szerepét.
- 7 Jelentősebbnek tekintem a fenti különbséget annak ellenére, hogy éppen azért mondják Marxra, hogy a polgári demokrata álláspontot még nem haladta meg A hegeli államjog kritikájában, mert a proletariátus történelmi szerepét még nem ismerte fel. De - mint láttuk - éppen az itt található elemzés vezeti el már a Bevezetés a hegeli államjog kritikájához c. munkájában ennek a szerepnek a felismeréséhez. Vagyis e munka elméleti előzmény e szerep felismerésében. Ugyanakkor sokkal kevésbé tekinthető A tőke elméleti előzményének a gazdaság törvényszerűségeinek vizsgálata tekintetében.

- 8 Hegel: A jogfilozófia alapvonalai. Akadémiai Kiadó, 1971. 277. old.
- 9 MEM I. köt. 304. old.
- 10 Marx: A filozófia nyomorúsága. MEM 4. 59-174. old.
- 11 MEM I. köt. 262. old.
- 12 Vö. Ágh Attila: A "liberális" állam nemzetközi és nemzeti szerepe. Filozófiai Figyelő, 1983. 3-4.
- 13 MEM I. köt. 51. old.
- 14 Uo. 231. old.
- 15 Uo.
- 16 Uo. 232. old.
- 17 Hegel id. mű 12. old.
- 18 MEM I. köt. 231. old.
- 19 Uo. 268. old.